

FIGYELŐ

A BELSŐ EMIGRÁCIÓ AKTUALITÁSÁRÓL

*Eörsi István: Időm Gombrowiczsal
Pesti Szalon, 1994. 385 oldal, 598 Ft*

A magamfajtanak, aki sokáig úgy gondolta: a tudomány nyelve és szabályai kellő védelmet nyújtanak a személyesség elrejtésére, s mégis, éppen jó adagolásban engedik láttatni a személyességet a társadalomtudós értékválasztásán keresztül, jó ideje meggyűlt a bajom ezzel az önámítással. Nem a rációba, inkább talán a ráció érvényesíthetőségébe vettem hitem ingott meg. Hiszen racionálisan gondolkodni: egyszerűen *szerelek*. Csakhogy a ráció öngazolásul nem tűri meg a maga élvezetét, ha nem leli objektívált célját és „értelmét”. Márpedig neveltetésünk alapaxiómái szerint a rációt boldogságforrásnak tételeztük, s boldogító voltát hasznosságával igazoltuk. Olyan hasznos dolgokra gondoltunk, mint haladás, fejlődés, igazság – értékekre, amelyeket egy lehetséges világ és benne cselekedeteink, döntéseink és választásaink vezérelveinek véltünk, de amelyekről napjainkra kiderült: e világi érvényesíthetőségük módfelett kétséges. A rációba kapaszkodni, erre életet építeni tehát ma nem könnyű. Valahol máshol kell elkezdni. Nem, nem a rációt kell feladni, hanem talán arra kell használni, hogy elfogulatlanul újragondoljuk, miért is estünk büvkörébe, mely csapdának bizonyult, s mit tehetünk, ha külsőleges céltételezései helyett a racionális gondolkodást mindössze önmagára vonatkoztatott értelmezési keretként használhatjuk. A feladat nem kicsi: talán egész személyiségstruktúrákat kell átépíteni. Ehhez pedig bátorság, önbizalom és jó adag életöröm kell. Kell ráadásul mindez egy olyan korban, amelynek alapvető életélménye választás helyett a sodródás, meghatározó életérzése bizalom helyett a kishitűség, és domináns hangulata öröm helyett

a rosszkedv. Már magában az sem kis teljesítmény, ha valaki dacosan szembeszáll e „főáramokkal”, és van kedve, ereje egy más életérzés, más alapállás reményét felmutatni. Ha többet nem is tett volna, Eörsi Istvánnak e parányi jókedv és bizalom visszaadása miatt is érdemes volt éveket töltenie sajátos és besorolhatatlan műfajú Gombrowicz-naplója megírásával és közzétételével. De hát Eörsi ennél sokkal többet ad nekünk: könyvében egy derűs, noha sajátosan bizarr életformát bont ki, amelynek követésére szavakban ugyan nem buzdít, maga azonban azt szemlátomást oly nagy kedvvel gyakorolja, hogy már merőben jó érzése okán, nekünk, olvasóinak is kedvet csinál hozzá. De legalábbis ahhoz, hogy feltegyük magunknak a kérdést: ma meg nem kerülhető életforma-keresgéléseink valóban szükségképpen oly kinnal teliek-e, mint amilyenek borongós napjainkon a feladatot érezzük, s vajon van-e bennünk annyi bátorság, derű és életkedv, hogy legalább eljátszadozunk a gondolattal – mi lenne, ha Eörsi módjára élnénk.

Azon tűnődöm, hogy a korszak, Eörsi kora vagy az én korom teszi-e, hogy aligha talállok nekem szólóbb könyvet újabb kori olvasmányaim között, mint az IDŐM GOMBROWICZCSAL-t. A jó könyvek utolsó mondata mindig valami szorongásfélével tölt el – rossz, hogy nincs folytatás. De azt, amit Eörsi István könyvének végére érve átéltem, még sohasem tapasztaltam. Az első gondolatom ugyanis ez volt: „És most mit fog csinálni Eörsi?!” Átéreztem, hogy milyen rossz lehetett az utolsó, búcsúzkodó fejezetet írni. Hiszen igaz, hogy az el-elkalandozó könyv gerincét és vezérfonalát Gombrowicz életének menete adta, s való igaz, hogy a napló és a napló folytathatóságának lehetősége az időben, Gombrowicz idejében előrehaladva egyre fogyatkozott, a halállal pedig véget ért. A többi – szigorúan véve – már csak mellébeszélés és fecsegés lett volna. Visszalépés az elidegenítő távolságtartásba – holott a könyv legfőképp éppen az elidegenedettséget megha-

ladására született vállalkozás. Ezt végiggondolva, mikor magam elé képzeltem Eörsi derűs szomorúságát „Gombrowicz-idejének” leltével, rájöttem, hogy mégiscsak kerek egész ez így, ahogy van, ott befejezve, ahol befejeztetett. Hiszen magát az életformát immár „kitalálta”, kiírta magából Eörsi – ő ott-hon van benne, mi pedig vele gondolkodhatunk és csatlakozhatunk.

Az életforma, amit felkinál, személyesebb és személyességében általános morális mozzanatokkal átítatottabb aligha lehetne. A kívülhelyezkedés ezen a személyességen magát a választott morális princípiumot sérténé meg, így hát merőben értelmetlen, mi több, méltatlan vállalkozás volna. Ezért a recenzens tisztessége szerint nemigen tehet mást, mint hogy megpróbálja a maga szubjektivitásán átszűrve megírni: miért ez a legbensőségesebb olvasmánya az utóbbi évekből.

A könyv alcíme ez lehetne: *utam a belső emigrációhoz*. Meglepő vállalkozás ez, s még meglepőbb, hogy egy lelkében szabad embernek a belső visszavonuláshoz akkor támad kedve, amikor szabadsága külső korlátai javarészt leomlottak: övé az utazás, a másként gondolkodás, mondandói publikálásának szabadsága. Övé persze a paradoxon megfejtésének ironikus lehetősége és magánya is: miért van, hogy szabadságéhsége e külső szabadságok élvezete közepette mit sem csillapodott, s minthogy további „lebontani-” vagy „átéptenivalót” a külviágban nem talált magának (a rövid lélegzetű fört az aktív politizálással inkább csalódást, semmint új tevékenységi formák és karrierlehetőségek ígéretét hozta számára), kiteljesedését a személyességben, mégpedig az emberi viszonylatok újraélésével és újrafeldolgozásával átítatott és azokat belsővé tevő személyességben keresi.

Az Eörsi felfedezte életforma attól olyan sajátosságos, hogy a belső emigráció ismert eseteitől számos ponton különbözik. Először is nem politikai, hanem mindenekelőtt etikai természetű. Hogy ezen mi is értendő, azt azoknak a – manapság különösen bátornak számító – mondatoknak a felidézésével lehet talán a legkifejezöbben érzékeltetni, amelyekben Eörsi a marxizmushoz való mai viszonyát fejti ki: „*Azt a meglehetősen magányos nézetet képviselem, hogy a kommunizmusnak mint tudományos világnézetnek és tudományos igénnyel*

fellépő jövőképeknek az összeomlása nagyobb távlatban nem árt, hanem használ annak, ami a marxizmusban életképes: kritikai szemléletének. Ez ugyanis megszabadul az utópia ballasztjától, attól a terméketlen önellentmondástól, mely a kritikai szemléletet kritikátlanságra, apologetikus manőverekre kárhóztatta. [...] A kritikai szemlélet... konkrét perspektíva híján először arra tanít meg, hogy »NEM«-et mondjunk mindarra, ami rászolgál erre. Ez kivezet a jelenlegi állapotok köréből, valamilyen senki földje felé, ahonnan talán előbb-utóbb visz tovább is az út. Ezzel az elméleti segédkonstrukciómmal látszólag én is lemondok az Egészről, és beérem a részletekkel. Ez nincs így. Én nem érem be velük, csak éppen nem jutok túl rajtuk. De a teljesség még pusztán igényként is erőforrás. Ez a Marx-féle kritikai szemlélet legidősebb tanúsága.” A belső emigráció középpontjában tehát a világra mindig friss szemmel ránéző, érzéki viszonyát emberekhez és tárgyakhoz folyvást újratereztető „én” megtalálása áll. Ezért – s ez a belső emigráció ismert eseteihez képest megfogalmazható második különbség – a program mentes a frusztrációtól és mindenemű mártíromságtól. Nem csalódások hívták életre, hanem a kritikai szellem épsége. Nem a lemondás a racionalizálható Egész megtalálásáról, hanem annak rezignált (mégis: bele nem törődő) tudomásulvétele, hogy az Egész megkonstruálhatatlan. És ebben van persze valami szomorú. De van benne remény is: hiszen nem mondjuk, nem mondhatjuk, hogy az Egész mindörökké elveszett (egy ilyen tartalmú állítással mindössze az utópista politizálástól való megcsömörlés és visszavonulás igazolható), csak legfeljebb azt – ami meg a kritikai szellem épsége –, hogy nem leljük ott, ahol új ideológiák és új világcélok nevében ma mások kikiáltják, nem leljük ott sem, ahol egykor mi magunk látni véljük, s nem leljük egyidejű ígéretes alternatívákban sem. Mindez azonban megélhető: főleg akkor, ha azért a keresgélés öröme és izgalmát egy percre sem feledjük, s főleg, ha kellő kétkedéssel és iróniával szemléljük magunkat a viszonyok ilyenén állásának néha óhatatlanul ránk törő búskomorságában és komolyanvételeiben. Eörsi életforma-teremtő belső emigrációjának harmadik sajátossága a pátosznélküliség: az éretlenség, a humor szeretete, a világ szürreális látásának képessége és igénye. Hiszen nem merő szürrealizmus-e

meleg szobákból nézni mások fagyhalálát, élvezni a modern világ kényelmét és a tv képernyőjén követni öldöklő háborút, félmeztelenre vetkőzve bújni ki a sárga csillag viselésének kényszere alól, örömforrásokat lelni és négy évet végigvigyorgogni a börtönben, poligámnak és hűségesnek lenni egyszerre, tisztelni a gyilkosságot és a terrort az élet feltétlen szeretetének nevében? És ha a világot így, a maga abszurditásaiban tekintjük, akkor csak jókedvűek lehetünk a tekünk abszurditásainak meghaladásától. Ez tehát a középponti feladat: a magát mindenkor a külső szemlélő üvegén át is szemügyre venni képes én megtalálása és folyamatos megkonstruálása.

Az én leleplezése persze lehetne igencsak unalmas és köldöknéző program is – magánügy, amelyhez másoknak nincs közük. Ilyen lehetne az élettrajzi mozzanatok újraértékelése a magamagától való igaztalan eltávololásban, a hajdani személyiség „én már cseppet sem vagyok olyan, mint egykor” ma oly divatos és oly szánandó – mert őszintétlen – önmegtágadásában és éngyűlöletében.

Az önmegtágadó és az önmeghaladó élettrajz különbsége árnyalatnyi, és mégis perdöntő. Mert céljuk szerint mások. Az egyik cezurát, a másik folyamatosságot kíván teremteni; az egyik kiiktatná a múltból a múltat, a másik építkezése forrásának és legszemélyesebb bázisának tekinti. Így tehát az egyik emlékanyaga szelektív és eszközszerű, a másiké – noha látszatra akár kevésbé „kerekre formált” és mozaikszerűbb, mégis – önmagáért való. Ezért, ettől az árnyalatnyi különbségtől van, hogy miközben Eörsi múltbeli önmaga mai újraértékelésében néha akár szeszélyesen őszinte és távolról sem kíméletes sem magával, sem másokkal, könyve, e szép és arányos ízléssel adagolt emléktömeg és énreflexió nélkülözi mind az önlenézést és a mögötte oly gyakran megbúvó önzést, mind egykor fontos emberek és eszmék megtágadását. Az indulatos személyiség persze előelbukkan: a csipős nyelvű publicista nem állhatja meg, hogy itt-ott erős kifejezésektől és színlelt intellektuális értetlenségtől kísérve, kritikus kommentárt ne fűzzön barátainak az övétől eltérő útkereséseihöz vagy pályatársainak az új rendben való elismertetésért folyó küzdelmeihez. E „csipős” bejegyzések ellenére és mellett, a könyv lapjain Eörsi azonban

mégiscsak arra tesz kísérletet, hogy legalább a racionalitás szintjén igyekezzen toleránssá és megértővé „nevelni” magát. Ő is tudja – mondja is –, hogy börtönből ugyan ki nem bújhatunk (ilyesmit nem is ígérhetünk), de legalább időnként „magunkra kell szólnunk”, és annyit tennünk, hogy önmagunkkal szemben keményebb mércét alkalmazunk, mint bárki mással. E kemény mérce nem az önmegvetés és az embertelenség mércéje. Épp ellenkezőleg: az énmegtalálás programja a morális és humanista én megelégségének programja, amely az élet egyszerűségét és történetének belső koherenciáját axiómának tekinti, és ebből az axiómából kiindulva igyekszik megértő tisztelettel viseltetni mások élete iránt. Eörsi önvallomását ez az alapállás és az őszintén vállalt törekvés avatja közügggyé, és ez adja az élményt, amelytől mondandójának egyetlen részlete sem magánügy. Nem ránthathunk vállat tőlünk akár idegen, akár nekünk otthonosan ismerős küzdelmei és örömei felett – mert e küzdelmek és örömök újragondolása nélkül elképzelhetetlen a morális építkezés. Az író moralitásának pozitív megfogalmazása nem kevesebbet követel, mint elszámolást a múlttal, elkészülést az illúziókkal, bevallását félelmeknek és fájdalomoknak, elmondását soha nem heroizált küzdelmeknek, és bátor vállalását ama belátásnak, hogy egy sokáig gyakorolt magatartás – a polgárpukkasztó kivülrállás és a túlkomolykodott „küldetések” ironikus semmibevétele – immáron folytathatatlaná és értelmetlenné vált.

Erről az „én”-ről, a Gombrowiczhoz *viszonyítva* felidézett emlékek és az ő naplórészleteinek visszfényében tekintett élmények meghatározta Eörsi-énről sok minden kiderül. Kiderülnek mindenekelőtt távolról sem kézenfekvő vonzalmai.

Eörsi világát hívó emberek népesítik be. Hitük szerint többségükben katolikusok. Ez első pillantásra meglepő: hiszen sokáig úgy véltük, az igazi demarkációs vonal istenhívők és ateisták, a teremtés irracionalitására esküvők és a racionalitást szentséggé emelők között van. De ez a különbségtétel csalóka. Az igazi választóvonal – ez talán Eörsi könyvének egyik legfőbb vezérmotívuma – a hithez való viszonyban, a hit reflektált szemlélésében, nem-instrumentalizálása feletti örködés-

sünkben, magyarán, a hit értelmében, nem pedig tárgyában van. S ezért találhat rokonságot Gombrowiczsal, a maga mély katolicizmusát hívő ateizmussá átgúró lengyel íróval, miközben távolra kerül szeretve tisztelt, de a hithez való reflexív viszonyát elvesztő bátyjától, az élete végéig illúziója fogságában vergődő, világtehetségű tanítómesterétől, Lukács Györgytől és sors- meg küzdőtársai többségétől is. Azon, hogy a lelki rokonságot éppen a katolicizmusában egyháztagadón indultatos, hitéhez ugyanakkor bensőséges otthonossággal ragaszkodó Gombrowiczsal leli meg, maga Eörsi is elcsodálkozik: *„Meghökkenve és elégtétellel konstatalem, hogy amit Gombrowicz a katolicizmushoz köt, azt én a marxizmushoz kapcsolom. Mindegy, milyen kizárólagosságra törő világtérképésben nevelkedtünk: ha ennek humanisztikus gyökerei vannak, és ha fejlődésünk organikus, akkor eltérő premiszákból elérkezhetünk rokon felismerésekig.”* És ez igaz. De ezzel a kérdést még nem merítettük ki. Először is azért nem, mert a hit ügye – hol egyenesben, hol áttételesen – az egész könyvön végigvonul, és Eörsi nemcsak Gombrowicz, hanem Kleist, Buñuel és Miłosz hiteinek tükrében is szemügyre veszi a magáét. Mintha e hitek – négy mélyen vallásos ember négyféle hite – belső logikájának átgondolásával és látatásával azt is mondaná: valami alapvető szükségletről lehet itt szó, a személyiség legbenső kohéziójáról, amelyből közvetlenül a cselekvések nem magyarázhatók, nem vezethetők le. S ha ez így van a hite oltárán, vallásos elveinek morális ígézetében öngyilkossá lett Kleisttel, az Eörsihez hasonlóan kozmopolita ellenzéki, ám egyházhívő Miłosz-sal, az egyszemélyes katolicizmus ateizmusához érkezett Gombrowiczsal és a világot isteni harmónia helyett szürrealisztikus borzalmakban és ironiákban látó, az isteni teremtés mozzanatát azonban egyetlen percig meg nem kérdőjelező Buñuellel egyaránt, akkor a hitükhöz való ragaszkodásban valamilyen mélyebb motívumoknak kell megbújniuk közöttünk, ateisták között is. És talán semmit sem mondtunk magunkról vallástalanságunkkal, semmit nem vallottunk meg a racionalitás imádatával, és semmivel sem vagyunk kevésbé esendők és elveszettek cselekedeteinkkel, emberi viszonylatainkkal és magatartásainkkal. Tanuljunk tehát a hívő emberektől legalább annyit, hogy próbáljuk meg felbontani

ateizmusunkat, s próbáljunk többet megvalósítani róla, mint annyit, hogy e hitetlen hitükhöz mit sem változtat, hogy csődbe jutottunk azokkal a világjobbító eszméinkkel, amelyeket egykor, egy időre magunknak pótlékként meglettünk. E morális üzenet nemcsak azért fontos, mert kapaszkodót ad egy dialógushoz, a megbéküléshez a világgal való békétlen ki nem egyezésünk ideológiai és világszemléletileg ugyan különböző, de egyként szenvedésteli és vívódó viszonyában, amelyben senkinek nincs oka a maga vívódását a másikénál magasabb rendűnek tételezni. Fontos azért is, mert programot ad. Ha a hitetlenségbe vetett hitünk, a racionalitás dialógusába vetett illúzióink összeomlottak, akkor – új istent és új hitet nem levén – csak a személyes építkezésben bízhatunk. Erről pedig el kell mondanunk lehetőségeit és korlátait. Így kerülnek a legszemélyesebb vallomások és élmények Eörsi könyvébe: vallomás a lelkesedésről, ironiáról, magyarság- és lengyeliségtudatról, szexualitásról és erotikáról, írói becsvágyról, kudarcról, a mindennapi ellenzékiesség egykori bensőségeségéről és mai tarthatatlanságáról, bűn és erény relativitásáról, életmeghatározó esztétikai élményekről, riasztó álmokról, ijesztő forradalmárokról, a bőkezű igazságosság kistisztulásáról, öregedésről, bizarr újsághírekről, szerelmekről, homoszexualitásról, asszonyokról és férfiakról.

A témák e laza szövevénye valahogy koherens egészé áll össze. És nemcsak azért, mert egy magával és életével szembenező író hatvanas éveit tájkán életének és belsőleg megélt világának éppen ezeket az elemeit tartotta újragondolandónak. Hanem főleg azért, mert témái egymás mellé rakásával meghalad egy határt, amelynek tételezése – az egyén felől nézve – a személyes tisztesség talán legádázabb csapdája: köz- és magánmivoltunk szétválasztását. Különösen a huszadik századi kelet-európai ember esett gyakran ebbe a csapdába: úgy ember, úgy véltük, van közügy, és van magánügy, van publikus énk és privát énk, van eszmeileg megalapozott közmorálunk és titkokba zárt, cselekedeteiben indoklást nem kérő privát viszonyulásunk. És e különbségtétel okán gyakran áldoztunk fel a „közügyek” oltárán magántisztességet, árultunk el testvért, tanítót, feleséget és barátot az eszme magasabb-

rendősége nevében, és árultunk el eszmét pragmatikus célok igazetében. A morális én megépítésének belső emigrációs programja azon a felismerésen alapul, hogy ezek a határok a valóságban nem léteznek: a közügyek legszemélyesebb magánügyeink, és az út privát cselekedeteinktől a legáltalánosabb morális elvekig nyilegyenes. Innen van, hogy megváltást is csak magunktól remélhetünk. És amíg alapvető erkölcsi dilemmáinkat mi magunk meg nem oldjuk, addig nincs a világnak olyan intézménye, nincs a társadalomnak olyan berendezkedése, amelyben mint felmentőerőben bízhatunk. Márpedig szembe kell néznünk azzal, hogy egynémely alapvető morális dilemmánk feloldhatatlan. Akkor pedig a tisztesség azt kívánja, hogy ha többet nem is tehetünk, de ezt legalább kimondjuk. Eörsi a könyvének egyik csúcsteljesítményét jelentő GODOT DILEMMÁJA című bejegyzésben erről így elmélkedik: *„Novellámban Godot éjszaka egy öregemmel a hátán átúszik a megáradt folyón, a túlparton azonban egy másik vénység várja, és kérleli, hogy vigye át. Mint-hogy az első kérésnek eleget tett, nincs erkölcsi alapja arra, hogy a másodikat megtagadja. Kiindulópontjára visszaérkezve persze újabb valaki várja, és kéri, így hát egész éjjel úszik ide-oda a két part között, egyre nehezebbnek tűnő terhét cipelve. A reggeli fényben fel kell ismernie, hogy minden maradt a régi, embertelen erőfeszítéssel végül mindenkit eredeti helyére vitt vissza... Senkin sem segíteni igazságosabb, mint néhányon segíteni. Néhányat megmenteni emberségesebb, mint senkit sem megmenteni. Godot – bármit tesz is – reménytelen helyzetben van, amíg az adott feltételrendszer keretei között mozog. De honnan teremtsen elő másfajta feltételrendszert?”*

A feltételrendszer azonban – hiába válik előbb-utóbb külsőleges adottsággá – végső soron nem rajtunk kívül, hanem általunk, közreműködésünkkel és jóváhagyásunkkal állítódik elő. Kilépnünk belőle nem lehet. A legtöbb, amit tehetünk, hogy kíméletlen analízissel feltárjuk azokat a bensőnkben és viszonylatainkban okozott deformációkat, amelyek éppen a feltételekkel szembeni fogyatékos ellenállásunk nyomán jöttek létre, és amelyeket Eörsi – könyvének centrális kategóriájaként – *éretlenségnek* nevez.

Az éretlenséghez igen összetett a viszonya. Egyrészt kelet-európai kismemzeti nyomorúságunk történelmileg előállított termékének

tekinti, másrészt azonban úgy látja, hogy az éretlenség alkotóelemeinek egyike-másika nem földrajzi határokat követ: a civilizatórikus értékek relativizálódásával felzárkózásunk ideálja, Nyugat-Európa is mintha többet mutatna fel újabb kori éretlenségekből, mint valamifajta egyenes vonalú evolúció embernemesítő teljesítményeiből. Más metaszetekben az éretlenség mint személyes báj és egészséges kívülállás jelenik meg, amelyet inkább érdemes megöriznünk, mint – álságos és hiábavaló küzdelemmel – „érettséggé” való átformálásán munkálkodnunk; hiszen egészséges éretlenségünk egyúttal ép morálunk legfőbb őreinek, kritikai szellemünknek is éltetője és táptalaja. Megint másutt az éretlenség a formával való harcában szemlélődik: formátlanságát, brutalitását és gyakori provincializmusát az író elutasítja, de keresgéli formás megjelenítésének és megélésének lehetőségeit. Ez a keresgélés rokonítja talán leginkább a tőle oly sok személyiségvonásban különböző Gombrowiczsal: programjuk közös pontja az a felismerés, hogy az éretlenség elől nincs hová menekülni – a külső és a belső emigráció egyaránt reménytelen szökési kísérlet. A megbékélés egyedül lehetséges forrása a kiegyezés az „én”-nel, amellyel kiegyezni viszont csak az önmagunkat sem kímélő kritikai távolságtartás éber megőrzése mellett lehet.

A Gombrowiczsal megtalált bensőséges rokonságnak azonban nemcsak ehhez a felismeréshez, hanem alapvető élettörténeti tények újraértékeléséhez is köze van. Ma, az identitáskeresések korában Eörsi sem tudja megkerülni, hogy szembenézzen zsidóságával. Erre a szembenézésre ugyanakkor a szokásosnál bonyolultabb választ ad. Nemcsak azt mondja el, hogy bizony ő, aki még a legvadabb ötvenes években is adott arra, hogy vagány és odamondogató éretlen fenegyerek legyen, a „hatalmasokkal” való bátor harca közben nem emelt szót egy nem zsidó társa iskolai konstrukción pere ellen, amelynek tárgya – a kor divatja szerint – a klerikális reakció leleplezése volt. Rádöbbseni pedig csak sokkal később döbbsent rá, hogy egykori hallgatásával maga is óhatatlanul tevékeny résztvevője lett a zsidók és nem zsidók közötti hagyományos irracionális ellentét generációs továbbörökítésének, a magyar kultúra és politikai élet máig egyik legnagyobb rákfenéjé-

nek. Gombrowiczról viszont – a NAPLÓ-jából Eörsi könyvében idézett részlet tanúsága szerint – az derül ki, hogy ő maga a lengyel ősnemességtől való elhatárolódását, az öngúny, a humor és a szarkazmus iránti érzékét éppen a zsidókhoz való vonzódásával hozza összefüggésbe. Kézenfekvő tehát a kérdés: adott esetben vajon nem mélyebb-e a rokonság egy vidéki katolikus lengyel arisztokrata és egy baloldali beállítottságú magyar zsidó polgár között, mint azok az együvé tartozások, amelyeket ma oly előszeretettel szokás emlegetni, mindössze felületes életrajzi egybeesésekre hivatkozva? Eörsi visszautasítja, hogy outsiderségét bárki is zsidóságából eredeztesse: magyar zsidónak tartja magát, aki számára zsidó mivolta legfeljebb az örök kisebbségi helyzet természet adta elfogadását könnyítette meg – ennél több és különlegesebb tartalma nincs. Kivülállásának oka pedig világlátása és nem származása. Ha viszont a rokonság a nemesi származású lengyellel több, mint zsidó-kommunista barátai többségével, akkor kötelessége, hogy ezt a nemesi sorsot és gondolkodásmódot éppen olyan erővel, élményeinek éppen olyan intenzitású átélésével kövesse végig, mint amilyen erővel – a maga elé tűzött morális princípium nevében – saját életén és élményvilágán végig kell mennie. Innen a kettős naplószerkezet, a Gombrowicz-émlékekre rimelő Eörsi-émlékek felidézése, egészen az olyan játékos különbségekig, mint a Gombrowicz fogyasztotta tengeri hal és az Eörsi fogyasztotta tormás virsli okozta érzéki élvezetek azonosságán és különbségén való elmélkedés.

Ezzel a kettős naplószerkezettel sajátos műfaj teremődik, amelyben organikus módon illeszkednek egybe eklektikus elemek. A bejegyzések laza asszociációs szerkezete alkalmas ad publicisztika, novellavázlat, karcolat, költői kísérlet, esszé és kritika váltogatására, s ezzel arra, hogy e soktollú és soktehetségű író koherens egészévé érlelje össze mindama műfajokban nyújtott teljesítményeit, amely műfajokban egyesével élete során jó néhány alkalommal kellett megküzdenie – mint arról számot ad – az el nem ismerés, a részleges sikertelenség és a meg nem hallgatás alkotó ember számára a legnagyobb kint jelentő fájdalomával. Így, együvé gyúrva e külön-külön műfajokból új egység és kiemelkedő esztétikai élmény születik: aki kézbe veszi a köny-

vet, már csak a szépségélmény okán sem egykönnyen teszi le.

Ugyan az Eörsi felfedezte új műfaj keretében majdnem minden és majd' minden formában elmondható, a párhuzamos naplógondolkodás azonban még mindig nyitva hagy két kérdést – egy társadalomtörténetit és egy esztétikait. Mert meglehet ugyan, hogy Gombrowicz iránt – sokban oly nagyon különböző társadalmi beágyazódása, tradíciói és életpályája ellenére – Eörsiben mély vonzalom él, de vajon ez a vonzalom merőben lélektani természetű-e? És a személy iránti szimpátiától vajon el lehet-e vonatkoztatni Eörsi esztétikai választását, a szürrealizmus mint művészi kifejezési forma igenlését? A két kérdést két – a Gombrowiczcsal töltött idő naplójegyzetei közé ékelt – esszé válaszolja meg: az egyikben az író Kleist, a másikban Buñuel életművével foglalkozik.

Kleist Eörsi láttatásában a közép-európai arisztokrata talán legdrámaibb típusát testesíti meg. Életútja számos ponton rimel mind Gombrowiczéra, mind Eörsiére, ugyanakkor kellően kanyarteli ahhoz, hogy a hitével birkózó katolikus lengyel nemes figurájában megsejtett rokonságot az egyszerű választás és vonzódás esetlegességéből általánosabb síkra emelje. Kleist pályájában a morális indíttatású keresgélés és menekülés minden szélsőséges mozzanata fellelhető: szakít porosz nemesi családjának évszázados tradíciójával, a katonatiszti pályával; otthagyja a még tisztességes alternatívaként kínálkozó magas rangú hivatalt; kacérkodik a tudomány racionalizmusával, de az igazság iránti olthatatlan vágya innen is továbbkergeti; emigrál a szó földrajzi értelmében, de a választás még tovább élezi romantikus és önostorozó nacionalizmusát; végül harmincnégy éves korában – további e világi menekülési lehetőségeket nem lévén – életének önnön kezével vet véget. Eörsi interpretációjában az öngyilkosság azonban nem elsősorban Kleist személyiségpszichológiai vonásából, hanem a fennálló viszonyok (a „feltételek”) és túlfeljett morális beállítódása közötti feszültségből következik. Életútjának bemutatása és életművének elemzése nemcsak az emigráció összes gyakorlati lehetőségeinek számbavételére ad alkalmat, hanem arra is, hogy kimondhatóvá váljék a kivonulás talán legszorongatóbb kérdése: vajon a csak önmagában bízó és önmagára ha-

gyatkozó énépítés nem szükségképpen toroklik-e szélsőséges magányba és élettagadó keserűségbe? Vajon van-e életigenlő megoldás is? A könyv közepébe iktatott Kleist-esszé a kérdést nem zárja le. A gondolatmenet itt még nem az életformához, hanem annak csak morális alapjaihoz és a megtalált morális bázis nyújtotta megnyugváshoz jut el: „*Miért igéz meg a halálhittas Kleist engem, aki inkább az élettől rúgok be? Miért veszem komolyan én, a materialista, lélekvándorlásos miszticizmusát? Miért rendíti meg hedonista lényemet a boldogság mindenféle fajtájától és kiváltképp a női érintéstől rettegő személye? Nacionalizmusoktól undorodó közmopolitizmusom miért nem intézi el egy kézlegyintéssel elvakult porosz tébolyát?... Vonzalmamat csak részben magyarázza, hogy a bennem is fellelhető kohlhaasi természetnek ad nagy német kollégám bátorítást és igazolást... A nagy Kleisthez és a nagy Gombrowiczhoz hasonlóan azért vált szerény személyem, minden vidorsága ellenére, outsideré, mert én úgyszintén elengedtem a csecset, melyből mérgeket (is) szoptam, de más csecshez nem pártoltam át, és a már lenyelt tejről egy pillanatra sem próbáltam megfeleledkezni.*”

Az Eörsi alkatához és életigenléséhez illő derű megleléséhez, a morális program potenciális tragikumának a feloldásához az író a könyv végén, a Gombrowicz halálával szükségszerűen lezárandó naplórimek utolsó darabja elé illesztett Buñuel-esszében jut el. A választásnak megint csak többszörös – társadalomtörténeti és lélektani – értelme van. Egy újabb emigráncsors, ezúttal azonban nem közép-, hanem dél-európai; gyermekesen megőrzött ragaszkodás a hithez, ezúttal azonban nem a görccsös küzdelem, hanem az otthonosság biztonságot adó fajtájából való; szocialisztikus beállítódás, érzékenység a világ borzalmi és igazságtalanságai iránt, ezúttal azonban sem kohlhaasi magányban, sem gombrowicz megkeseredettségben, sem kommunisztikus forradalmiságban, hanem az együvé tartozó dolgok együvé tartozásának megkérdőjelezésében. Igen, talán a világ képeinek és egymásra vetülő síkjainak szürrealisztikus szétbontása az egyetlen lehetőség, ahogy a „feltételek” adottságával eljátszhatunk. Ez adhat humort, derűt, látásmódot és reményt. És ugyan mindvégig talányos marad, hogy a képek fantáziabéli felbontását és egymástól való elvonatkoztatását követik-e a feltételek fogaskerékszerű illeszkedését a

való életben is szételő akcióink, de a gondolkodás és a racionalitás hatalmában bízva – ez a lehetőség legalábbis nem kizárható.

Visszaérkezünk tehát a racionalitás dialalához – még ha nagy kerülő úton tettük is ezt. És akkor a naplójegyzetek most már valóban nyugodtan befejezhetők: talajt nyertünk a lábunk alá, és visszahoztuk az életbe a reményt, amely jogot és felelősséget is ad ahhoz, hogy szuverén módon ítélkezessünk, hogy ítéleteink ne a magány megkeseredettségét, hanem az önmagát megtalált ember biztonságát árasztthassák, és hogy bennük ne csak éterien szublimált eszmei partnerekre, hanem az énmegtalálás derűjét és nyugalmát hozzánk hasonlóan élvező, éretlenül-érett hús-vér partnerekre leljünk. Ennek a meglelt biztonságnak és derűnek a talaján pedig 376 oldal azonosulási kísérletei után a 377-iken tagadólág fejet is rázhatunk Gombrowiczra: a szavaknak, amelyeket kimondunk, nemcsak az önkifejezés állandó csiszolása, a morális én moralitásának tökéletesítése és ítéleteink személyes vállalhatóságának szavatolása a célja. A szavak össze is kötnek másokkal, s ezért nemcsak magunk, hanem mások iránti felelősségünk kérdése is, hogy mivé formáljuk azokat. Azt hiszem, valami ilyesfélét jelenthet – nekem legalábbis ilyesféle reményt adott – az utolsó mondat üzenete: „*Ő szívesen idézte ESKÜVŐ-jének ezt a sziporkáját: »Nem mi mondjuk ki a szavakat, a szavak mondanak ki minket.« Bölintok egyetértésem jeléül, aztán megrázom a fejem. Zseniális mondat, de önmagában nem áll meg, mert nem véletlen, és nem is független tőlünk, hogy melyek ezek a szavak.*”

Szalai Júlia

ÁLLÓKÉPEK

Szabó T. Anna: *A madárlépte hó*
Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1995.
72 oldal, 238 Ft

Fiatalköltők műveit tanácsos többször elolvasni: fokozott mértékben kell azonosulni azal a versvilággal, mely első kötetekben alakot ölt. Az a költő ugyanis, aki még nem be-